

**ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ІНСТИТУТУ
ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ**

**GENESIS OF THE FORMATION AND LEGISLATIVE CONSOLIDATION
OF THE INSTITUTION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES
UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE**

Метою статті є комплексне наукове дослідження генезису становлення та законодавчого закріплення інституту досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану в Україні. У статті здійснено комплексний аналіз генезису становлення та законодавчого закріплення інституту досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану в Україні. Досліджено історичні етапи розвитку нормативного регулювання кримінальних процесуальних правовідносин у періоди дії особливих правових режимів – від дореволюційного законодавства та практики військових судів до радянського періоду, кодифікації 1960 року, етапу державної незалежності України та сучасних трансформацій кримінального процесуального законодавства після 2014 року і в умовах повномасштабної збройної агресії. Обґрунтовано, що історична еволюція кримінального процесу в умовах надзвичайних обставин характеризується повторюваністю певної моделі правового реагування, яка передбачає спрощення процесуальної форми, скорочення строків, розширення повноважень органів публічної влади, фрагментарність правотворення та подальшу трансформацію або скасування спеціальних норм після стабілізації правового режиму. Водночас сучасний етап розвитку кримінального процесу в Україні має якісно новий характер, оскільки адаптація досудового розслідування до умов воєнного стану здійснюється в межах кодифікованого законодавства із збереженням конституційних гарантій, принципу верховенства права та механізмів судового контролю. У роботі акцентовано увагу на особливостях нормативних змін, спрямованих на забезпечення безперервності досудового розслідування в умовах бойових дій, тимчасової окупації територій та обмежених можливостей реалізації процесуальних повноважень. Окреслено ризики фрагментарності правового регулювання та потенційного дисбалансу між інтересами національної безпеки і процесуальними гарантіями особи. Зроблено висновок про необхідність концептуального переосмислення інституту досудового розслідування в умовах воєнного стану як окремого напрямку розвитку кримінального процесуального права України.

Ключові слова: розслідування, воєнний стан, провадження, законодавство, гарантії, еволюція, трансформація, безпека, юстиція.

The purpose of the article is a comprehensive scientific study of the genesis of the formation and legislative consolidation of the institute of pre-trial investigation of criminal offenses under martial law in Ukraine. The article provides a comprehensive analysis of the genesis of the formation and legislative consolidation of the institution of pre-trial investigation of criminal offenses under martial law in Ukraine. The historical stages of the development of regulatory framework governing criminal procedural relations

during periods of special legal regimes are examined – from pre-revolutionary legislation and the practice of military courts to the Soviet period, the 1960 codification, the stage of Ukraine's state independence, and the contemporary transformations of criminal procedural legislation after 2014 and in the context of full-scale armed aggression. It is substantiated that the historical evolution of criminal procedure under extraordinary circumstances is characterized by the recurrence of a specific model of legal response, which includes simplification of procedural forms, reduction of time limits, expansion of powers of public authorities, fragmentation of lawmaking, and subsequent transformation or repeal of special norms after stabilization of the legal regime. At the same time, the current stage of development of criminal procedure in Ukraine is qualitatively different, as the adaptation of pre-trial investigation to the conditions of martial law is carried out within the framework of codified legislation while preserving constitutional guarantees, the principle of the rule of law, and mechanisms of judicial control. The study focuses on the specific features of legislative amendments aimed at ensuring the continuity of pre-trial investigation in conditions of hostilities, temporary occupation of territories, and limited possibilities for exercising procedural powers. The risks of fragmented regulation and the potential imbalance between national security interests and procedural guarantees of individuals are outlined. The conclusion is made regarding the necessity of a conceptual rethinking of the institution of pre-trial investigation under martial law as a distinct direction in the development of criminal procedural law of Ukraine.

Key words: *investigation, martial law, proceedings, legislation, guarantees, evolution, transformation, security, justice.*

Актуальність теми. Запровадження воєнного стану суттєво змінило функціонування системи органів кримінальної юстиції. Інститут досудового розслідування, врегульований КПК України, опинився в умовах підвищеного навантаження, пов'язаного з розслідуванням воєнних злочинів та інших кримінальних правопорушень, зумовлених війною. Оперативне внесення численних змін до кримінального процесуального законодавства, спрямованих на адаптацію процесуальних положень до умов воєнного стану (особливості строків, підслідності, порядку проведення слідчих дій, фіксації доказів тощо), забезпечило безперервність кримінального провадження, однак водночас породило низку теоретичних і практичних проблем. Зокрема, спостерігається фрагментарність нормативного регулювання, складність забезпечення єдності правозастосовної практики та необхідність збереження балансу між інтересами національної безпеки і гарантіями прав людини. Саме це зумовлює потребу дослідження відповідного правового регулювання, виявлення закономірностей його трансформації та вироблення пропозицій щодо подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Стан дослідження. Проблематика становлення та розвитку інституту досудового розслідування, його процесуальної природи, функціонального призначення та гарантійного змісту досліджувалася у працях таких учених, як: Ю. П. Алєнін, О. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Галаган, О. М. Капліна, В. Т. Маляренко, М. А. Погорєцький, В. Т. Нор, Л. Д. Удалова, В. І. Тертишник, С. М. Шумило, О. Г. Шило, І. В. Глов'юк, В. М. Трофименко, О. Ю. Татаров, Ю. М. Черноус, Г. К. Тетерятник, О. С. Старенький та інші. У їхніх роботах обґрунтовано концептуальні засади досудового розслідування, розкрито його місце у структурі кримінального процесу, проаналізовано процесуальний статус учасників кримінального провадження, а також гарантії забезпечення прав і свобод людини. Водночас більшість таких досліджень мають фрагментарний характер або стосуються окремих процесуальних інститутів без комплексного аналізу генезису законодавчого закріплення досудового розслідування саме в умовах воєнного стану. З огляду на це, потребують подальшого наукового осмислення питання еволюції нормативного регулювання інституту досудового розслідування в період з 2014 року до сьогодні, системності внесених змін до кримінального процесуального законодавства, їх впливу на гарантії прав і свобод людини.

Метою статті є комплексне наукове дослідження генезису становлення та законодавчого закріплення інституту досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна зумовила певну хвилю процесуальних змін і остаточно закріпила тенденцію до «воєнної модифікації» кримінального судочинства. 20 липня 1914 р. була ухвалена нова редакція розділу Військово-судового статуту 1867 р. під назвою «Про суд у воєнний час», що передбачала функціонування військово-судової влади

в районах театру воєнних дій та на територіях, де оголошено воєнний стан. За надзвичайних обставин допускалося створення військово-польових судів із формуванням складу протягом доби з моменту вчинення злочину; розслідування розпочиналося негайно; справа слухалася за закритими дверима; вирок набував чинності та виконувався не пізніше доби після його проголошення. Таким чином, модель «воєнного правосуддя» остаточно фокусувалася на швидкому репресивно-му реагуванні, мінімізуючи процесуальні «затримки», властиві звичайній процедурі [10].

Подальші революційні та воєнні події 1917–1921 рр. зумовили появу революційних трибуналів, які стали інструментом здійснення правосуддя в умовах докорінної зміни державного ладу. Як засвідчує аналіз наукових джерел, загальні засади кримінального судочинства формально не були повністю «обнулені», однак щодо політичних злочинів запроваджувалися різко спрощені процедури: попереднє розслідування повинно було проводитися упродовж 48 годин, а право обвинуваченого на захист суттєво обмежувалося [9]. Це є показовим, оскільки демонструє відтворення вже відомої історії: у кризові періоди держава посилює репресивний сегмент правосуддя шляхом процесуального спрощення.

Інституціоналізація радянської моделі кримінального процесу на теренах України була пов'язана з прийняттям КПК УСРР 1922 р., який закріпив систему органів дізнання та попереднього слідства. У структурі органів дізнання було створено Державне політичне управління, до підслідності якого віднесено контрреволюційні злочини і військово шпигунство. Важливою і водночас показовою рисою цього періоду є закріплення винятків із загальних процесуальних гарантій: у справах зазначеної категорії, відповідно до ст. 62 КПК УСРР, допускалася можливість допиту захисника як свідка у випадку, якщо буде встановлено, що йому відомі відомості про відповідні злочини. Така норма не лише свідчить про підвищений пріоритет державної безпеки, а й демонструє нормативне «переформатування» ролі захисника у кримінальному провадженні, що є характерним для особливих правових режимів.

Подальший розвиток ідеї спрощення процесуальної форми щодо «небезпечних» категорій справ знайшов своє відображення у нормативних актах 1934 р., присвячених провадженню у справах про підготовку або здійснення терористичних актів. Установлювався відмінний від загального порядок: слідство повинно було завершуватися не пізніше 10 днів; обвинувальний висновок вручався обвинуваченому за одну добу до судового розгляду; справа слухалася без участі сторін; касаційне оскарження вироків та подання клопотань про помилування не допускалося; вирок до вищої міри покарання виконувався негайно після його постановлення [7]. У сукупності ці положення відображають нормативно оформлену тенденцію до максимального прискорення кримінального провадження шляхом істотного звуження змагальності, права на захист і права на перегляд судового рішення.

Отже, аналіз нормативних актів дореволюційного та ранньорадянського періодів дає підстави стверджувати, що формування особливого процесуального режиму у кризові періоди історично здійснювалося насамперед через прискорення процедур і розширення владної дискреції, тоді як процесуальні гарантії особи нерідко відходили на другий план. Саме ця історична спадковість є методологічно важливою для осмислення сучасних трансформацій інституту досудового розслідування в умовах воєнного стану в Україні.

Події Німецько-радянської війни стали одним із найбільш потужних чинників, що зумовили радикальну трансформацію кримінального процесу та його адаптацію до потреб воєнного часу. Від перших днів війни державна мобілізаційна політика супроводжувалася активним і часто позасистемним нормотворенням: процесуальні приписи закріплювалися не лише у кодифікованих актах, а й у численних указах, постановах, положеннях про військову прокуратуру й військові трибунали, статутах, відомчих наказах та інструкціях. Унаслідок цього формувалося специфічне «військово-процесуальне право», для якого була характерна роздробленість регулятивного масиву, наявність прогалин і колізій, а також ускладнення його належного застосування на практиці [1, с. 105]. Така фрагментарність об'єктивно знижувала рівень передбачуваності правового регулювання й послаблювала єдність правозастосування, що у воєнних умовах додатково підсилювалося кадровими втратами та дефіцитом кваліфікованих працівників.

Адаптація кримінального провадження до воєнного часу здійснювалася насамперед через розширення юрисдикції військових органів юстиції та спрощення процесуальної форми. Було істотно змінено правила підслідності й підсудності: значний масив кримінальних справ передавався до компетенції військових трибуналів, зокрема не лише щодо злочинів військовослужбовців, а й щодо низки категорій осіб, прирівняних до них в умовах війни, а також щодо окремих складів злочинів, які визначалися як такі, що посягають на обороноздатність і громадський порядок [8].

Паралельно трансформувалася територіальна підсудність: допускався відступ від «місця вчинення» у випадках неможливості етапування обвинувачених чи евакуації населення, а процес передачі справ між судами спрощувався з огляду на потреби оперативності.

Важливою рисою воєнної модифікації процесу стало різке скорочення строків дізнання і слідства та загальна тенденція до спрощення процедур. Це проявлялося у стислості процесуальних документів, мінімізації формальностей, скороченні часових проміжків між врученням обвинувальних матеріалів та судовим розглядом, а також у запровадженні прискорених порядків розгляду для окремих категорій правопорушень. Водночас надмірна інтенсифікація кримінального переслідування не могла не позначитися на якості розслідування: практично фіксувалися випадки неповного збирання доказів, формального підходу до перевірки версій і недоліків у процесуальному оформленні матеріалів, що підвищувало ризик помилок і зловживань [11].

Не менш показовими були зміни у сфері реалізації засад кримінального провадження. В умовах воєнного часу відбувалися відступи від принципів гласності, безпосередності, змагальності, а також істотно ускладнювалася реалізація права на захист. У зв'язку з об'єктивною неможливістю забезпечення явки учасників провадження, поширювалася практика використання показань, отриманих на стадії розслідування, та застосування заочного порядку розгляду, що нерідко призводило до судових помилок і засудження осіб за відсутності належної перевірки доказів. Особливо гострою була проблема доступу до правничої допомоги: участь захисника залишалася мінімальною [5, с. 71], що у поєднанні зі стислістю строків і обмеженим судовим контролем істотно послаблювало гарантійний потенціал процесу.

Водночас і правозастосовна практика, і юридична доктрина воєнного періоду неодноразово наголошували на недопустимості отождолення оперативності з процесуальною «вседозволеністю». У наукових працях підкреслювалося, що законність на фронті потрібна не менше, ніж у тилу, а забезпечення швидкості розслідування повинно досягатися не за рахунок зниження якості та звуження гарантій, а шляхом належної організованості, дисципліни, мобільності та професійної підготовки органів слідства і прокуратури [4]. Саме ця теза має принципове значення і для сучасних умов воєнного стану, оскільки демонструє, що навіть у кризових обставинах пріоритети безпеки не можуть повністю «витіснити» вимоги справедливого процесу та належного доказування.

Після завершення Другої світової війни кримінальний процес поступово повертався до більш стабільної, «мирної» моделі правового регулювання. Водночас вироблені у воєнний період підходи не зникли безслідно: частина з них була трансформована у певні процесуальні інструменти, що орієнтувалися на підвищення оперативності кримінального переслідування, спрощення окремих процедур і посилення адміністративно-управлінського впливу на діяльність органів розслідування. Це означало, що досвід воєнного часу не був осмислений як самостійний режим кримінального провадження, однак його «практичні рішення» частково вбудовувалися в систему загального кримінального процесу як винятки, спрямовані на інтенсифікацію провадження.

Прийняття КПК УРСР 1960 року ознаменувало перехід до більш систематизованої моделі кримінального процесу, яка претендувала на кодифікаційну завершеність та внутрішню узгодженість. Формально кодекс закріпив основні процесуальні гарантії (зокрема вимоги законності, права на захист, певні елементи змагальності), проте у своїй конструкції зберіг домінування інквізиційної, централізованої моделі попереднього слідства. Відповідні механізми характеризувалися підпорядкованістю слідчого апарату прокурорському нагляду, широкими можливостями процесуального керівництва з боку прокуратури та орієнтацією на пріоритет державного інтересу над гарантійною природою кримінального процесу.

Показово, що КПК УРСР 1960 року не містив спеціальної глави або системного масиву норм, присвячених кримінальному провадженню в умовах воєнного стану чи іншого особливого правового режиму. Фактично законодавець відмовився від інституційного закріплення «воєнного» процесуального порядку в межах кодифікованого акта, залишивши можливість реагування на кризові ситуації через позакодексне надзвичайне регулювання. Це свідчить про зміну законодавчої парадигми: замість розроблення спеціального процесуального режиму — декларативне повернення до універсальної «мирної» моделі, яка мала застосовуватися незалежно від масштабів суспільно-політичних загроз, а винятки формувалися ситуативно поза системою КПК [3].

Після проголошення незалежності України у 1991 році кримінальний процес тривалий час продовжував функціонувати на базі КПК 1960 року із численними змінами, спрямованими на його поступову демократизацію та приведення у відповідність до нових конституційних стандартів. Однак питання функціонування досудового розслідування в умовах воєнного чи

надзвичайного стану і надалі залишалося фактично поза увагою як законодавця, так і доктрини. Навіть за наявності загальних норм про надзвичайні правові режими, спеціальний механізм адаптації кримінального процесу до таких умов у процесуальному законодавстві не був розроблений, а відтак відсутня була і сталість правових процедур на випадок кризових ситуацій [6].

Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році стало фундаментальною реформою. Було запроваджено змагальну модель, розширено судовий контроль, змінено систему досудового розслідування. Однак і в цьому кодексі на той час була відсутня спеціальна глава, присвячена здійсненню кримінального провадження в умовах воєнного чи надзвичайного станів [2]. Законодавець виходив із припущення стабільності правового порядку. Це ще раз підтверджує: до 2014 року питання адаптації кримінального процесу до воєнних умов не розглядалося як актуальне.

Події 2014 року (анексія Криму та збройний конфлікт на сході України) стали першим сучасним викликом для кримінального процесу. Саме тоді з'явилися: інститут спеціального досудового розслідування (*in absentia*); зміни до правил підслідності; особливості проведення процесуальних дій на тимчасово окупованих територіях; розширення повноважень органів досудового розслідування в умовах антитерористичної операції. Однак ці зміни мали точковий характер і не створювали цілісної системи воєнного кримінального процесу. Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року стало новим етапом. Законодавець змушений був оперативно внести численні зміни до КПК України, зокрема: можливість здійснення процесуальних повноважень прокурором у разі неможливості роботи слідчого судді; особливості фіксації доказів в умовах бойових дій; спрощені механізми повідомлення про підозру; розширення дистанційних форм участі; спеціальні строки та правила обчислення процесуальних строків. На відміну від попередніх історичних періодів, сучасні зміни відбуваються в межах кодифікованого акту – без створення паралельної системи військових судів чи надзвичайних трибуналів.

Висновки. Проведений ретроспективний аналіз засвідчує сталу історичну закономірність: у періоди воєнного чи надзвичайного стану кримінальний процес майже завжди адаптується за рахунок прискорення та спрощення процедур – скорочуються строки, розширюються повноваження органів розслідування і суду, а процесуальні гарантії нерідко звужуються. Таке правове реагування здебільшого має реактивний і фрагментарний характер та не інтегрується системно в загальну модель кримінального провадження; після нормалізації ситуації спеціальні норми або скасовуються, або трансформуються.

Водночас сучасний етап в Україні є якісно іншим: адаптація досудового розслідування до умов воєнного стану здійснюється в межах КПК без створення паралельної «надзвичайної» юстиції, із формальним збереженням конституційних гарантій, судового контролю та стандартів прав людини. Саме тому сучасні процесуальні зміни мають розглядатися не як суто тимчасова реакція на кризу, а як етап еволюції кримінального процесуального права, що вимагає системного осмислення: визначення меж допустимого спрощення процедур і забезпечення стійкого балансу між інтересами національної безпеки та непорушністю основоположних прав і свобод людини.

Список використаних джерел:

1. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни : наук.-практ. посіб. / А. А. Вознюк, І. В. Жук, О. В. Таран, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. М. С. Цуцкіридзе, В. В. Чернея, А. А. Вознюка. К : Норма, 2023. 320 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. В. Сокурєнка. Х. : «Право», 2024. 432 с.
4. Лисецький О. О. Слідчий як суб'єкт кримінального провадження : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2018. 244 с.
5. Особливості кримінальних проваджень щодо безвісти зниклих осіб: метод. рек. / Чернявський С. С., Брисковська О. М., Вознюк А. А. та ін. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 104 с.
6. Про правонаступництво України : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>
7. Сиводед І. С. Типові слідчі ситуації, версії та особливості проведення тактичних операцій по встановленню осіб, причетних до вчинення умисних вбивств військовослужбовців під час бойових дій. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 285–291.

8. Тетерятник Г. К., Бех О. В., Одажиу Ю. М. Розслідування воєнних злочинів: окремі теоретико-прикладні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 686–688. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/161>

9. Цермолонський І. Кримінальні провадження в умовах воєнного стану. *Юридична Газета*. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/kriminalni-provadhennya-v-umovah-voennogo-stanu.html>

10. Чернобаев С. І. Нормативне закріплення повноважень слідчого в період із XI століття по другу половину XIX століття на території сучасної України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 226–232.

11. Чернобаев С. І. Повноваження слідчого під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків. 2020. 242 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.09.2025

Дата публікації: 25.09.2025